

Ma'mur UMAROV,
O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrası professori, falsafa fanlari nomzodi

HOJI MUIN DRAMATURGIYASINING O'ZIGA XOSLIGI ("TO'Y" PYESASI MISOLIDA)

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshida O'zbek milliy teatri rivojlanishiga katta hissa qo'shgan Hoji Muinning dramaturgik faoliyati tahlil qilingan. Asosiy e'tibor "To'y" nomli sahna asariga qaratilgan bo'lib, uning yaratilish tarixiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada Hoji Muinning asardagi sahna obrazlarida jadidlar g'oyasini ifodalashdagi yondashuvlari ham ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari O'zbek milliy teatri tarixini chuqurroq tushunish va sahna ijodini yanada rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: spektakl, teatr, aktyor, dramaturgiyasi, "To'y" asari, jadidlar harakati, milliy teatr, XX asr boshi adabiyoti, sahna san'ati.

Аннотация. В данной статье анализируется драматургическая деятельность Ходжи Муинна, который внес значительный вклад в развитие узбекского национального театра в начале XX века. Основное внимание уделено сценическому произведению «Свадьба», при этом особое внимание уделяется его истории создания. Кроме того, рассматриваются подходы Ходжи Муинна к воплощению идей джадидов в сценических образах. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию истории узбекского национального театра и развитию сценического искусства.

Ключевые слова: спектакль, театр, актёр, драматургия, произведение «Свадьба», движение джадидов, национальный театр, литература начала XX века, сценическое искусство.

Abstract. This article analyzes the dramaturgical activity of Hoji Muin, who made a significant contribution to the development of the Uzbek national theatre in the early 20th century. The main focus is on the stage work "The Wedding", with particular attention paid to its creation history. In addition, the article examines Hoji Muin's approaches to expressing the ideas of the Jadid movement in stage characters. The research results contribute to a deeper understanding of the history of the Uzbek national theatre and to the development of stage art.

Keywords: performance, theatre, actor, dramaturgy, "The Wedding" work, Jadid movement, national theatre, early 20th-century literature, stage art.

XX asr boshlarida o'zbek xalqining milliy uyg'onish davrida adabiyot va teatr san'ati yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davrda jadidlar harakati vakillari milliy ma'rifat va madaniyat rivojiga katta e'tibor berib, teatr san'ati xalqni ma'rifiy tarbiyalashning muhim vositasi sifatida qo'llashga harakat qildilar.

Samarqand ijodiy muhitida mahalliy teatr san'ati rivojiga Behbudiyan keyin ulkan hissa qo'shgan shaxslardan biri Hoji Muin ibn Shukrullo (1883–1929) hisoblanadi. U "Mehrib" taxallusi bilan o'z faoliyatini boshlagan bo'lib, nafaqat dramaturg, balki pedagog va ma'rifatparvar sifa-

tida ham faoliyat yuritgan. Hoji Muinning dramaturgik merosini o'rganish milliy teatr san'ati tarixi va jadidlar davridagi adabiy jarayonlarni chuqurroq tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Uning "To'y" asari o'zbek dramaturgiyasida alohida o'rin tutadi va milliy teatrlarning shakllanish jarayonini aks ettiradi.

Samarqand ijodiy muhitida mahalliy teatr san'ati rivojiga Behbudiyan so'ng ulkan hissa qo'shgan Hoji Muindir. Milliy uyg'onish adabiy muhitida "Mehriy" taxallusi bilan o'z faoliyatini boshlagan ijodkorning ismi va sharifi Hoji Muin ibn Shukrullo bo'lib, 1883-yilning 19-martida

Samarqand shahrida dunyoga kelgan. U yetti yoshida onasidan, 12 yoshida otasidan ajralib, bobosi Mirsaid Muhammadsharif nazoratida tarbiya topgan. Eski maktabda savod chiqargan. Madrasada Saidahmad Vasiliydan arab nahv (sintaksis)ini o'rgangan. Umuman, fors, turk, ozar tillarida erkin so'zlashish, o'qish va yozish salohiyatiga ega bo'lgan. Rus tilini, Yevropa madaniyatni mustaqil o'zlashtirgan va 1901-yildan o'qituvchilik faoliyati boshlagan. 1903-yilda o'z mahallasida "usuli jadid" maktabini ochgan. Ushbu maktab o'quvchilari uchun 1908-yilda "Rahnamoi savod" nomi bilan alifbo nashr ettirgan" [1, 462-b].

Adabiyotshunos tadqiqotchilar jadidlar ijodini o'rganib, ularni uyg'onish davridagi o'zbek adabiyoti deb atagan. Lekin Hoji Muin bilan "To'y" pyesasini birga yaratgan Nusratulla Qudratulla haqida Begali Qosimov ham ma'lumot topmagan. Shuhrat Rizayev esa 1914-yilda nashr qilingan "Jadid dramasi" kitobida "To'y"ni Nusratulla Qudratulla nashriyotga olib kelganda uni Hoji Muin afandining muovanat qalamiyasi ila tahrir o'lindi" deb yozilgan. Ziyolilar orasida "To'y" pyesasi haqida fikr bildirilganda faqat Nusratulla Qudratulla esga olingani uchun 1915-yili "Oyna" jurnalida sahna asarining muallifligiga to'xtalgan Hoji Muin, mazkur "To'y" risolasiining yarmidan ziyodasi manim shikasta qalamim ila yozulub, qolg'ani ham o'zimning isloh va tasxakim ila tartib qilinganligi uchun bu to'g'risidagi adabiy ma'suliyat manim ustimga tushsa kerak". Hoji Muinning mardonavor turib, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, haqiqattan ham, uni birinchi muallif sifatida qayd etishni taqozo qiladi" [2, 128-b]. Bu fikrga qo'shilib, Hoji Muinni milliy dramaturgiya rivojiga qo'shgan hissasiga to'xtalamiz. Demak, muallif "To'y" nomli sahna asarini hamkorlikda yozgan degan to'xtamga kelamiz. Undan tashqari yettita – "Juvonboshlik qurbonlari", "Boy ila xizmatkor", "Qozi ila muallim" (bular saqlanib qolmagan), "Eski maktab yangi maktab", "Ko'knori", "Mazluma xotun" o'z davrida nashr qilingan va sahnalashtirilgan. Keyingisi esa "Maorif qurbonlari" deb nomlanib ustoz Behbudiy xotirasiga bag'ishlangan edi.

Afsuski, mashhur adib Behbudiy hayoti va xotirasiga bag'ishlangan sahna asari, shogirdining ustoziga muhabbatini yoritgan xati saqlanib qolinmagan. Avvalo, "To'y" asari masalasiga to'xtalsak. Muqimiyning "To'y" mavzusiga to'xtalganiga 150 yil bo'ldi. Professor Begali Qosimov ham Hoji Muin hamda Nusratulla Qudratillaning "To'y" pyesasiga to'xtalib – "To'y mojarosi" o'zbek jamiyatida yuz yildan ortiqroq

davrdan buyon muhokama qilinadi, deydi. Mavzuning adabiyotimizga kirib kelganiga ham yuz yildan oshdi. Muqimiyning "To'y"i bu boradagi ilk tajriba edi. Atoqli shoir to'y bahonasida tabiatimizdagi ikki qusur – maqtanchoqlik va yaltoqlikni nishonga olgan edi" [3, 469-b].

Muqimiy yashagan davrda milliy uyg'onishga asos bo'lgan jadidlar harakati va ularning g'oyasi hali shakllanmagan edi. Mualliflar Muqimiy ta'kidlagan qusurlarni "To'y" pyesasiga asos qilib – maqtanchoqlik va yaltoqlanishni tagida savodsizlik yotganini, bu illatlarni rivojlanishga to'siq bo'layotganini yoshlarga uqtirish lozim deb hisoblaydilar. Jadidlar esa savodsizlikdan qutulish uchun maktablar va madrasalarni islohini boshlash zarur deb kuyunadilar. Islohotlarning afzalliklarini juda kam ziyoli yoki boylar anglaganini bilgan jadidlar o'z hisobidan milliy matbuot tashkil qiladilar. Gazeta va jurnallar orqali o'z g'oyalarini hamda "usuli jadid" maktablarining afzalliklarini targ'ib qildilar. Rivojlaniшни yana jadallashtirish uchun teatr tomoshalari orqali targ'ibot qilish muhimligini anglab yetgan jadidlar o'z teatrlarini tashkil qilishga kirishdilar. Bu masalaga birinchilardan bo'lib Hoji Muin kirishdi. Mintaqada nashr etilayotgan gazeta va jurnallarda teatr san'ati haqida turli mavzudagi maqolalarni e'lon qila boshladi. Mana dalil – "Teatrini ko'rgan va undan ta'sirlangan har qanday kimsa, uning nechog'lik foydali ekani, qanday hissiyotlar uyg'otishi va xushnudlik bag'ishlashini biladi". Bu Hoji Muinning 1912-yilda "Turkiston tuzem gazetasi"ning 12-fevralda e'lon qilingan "Teatr foydasi" maqolasidan parcha edi [3, 228-b].

Muallif 1914-yili yozilgan va gazetada e'lon qilingan maqolasida Behbudiy hamda Munavvar qorining maqolalaridan namunalar keltiradi. Agar Hoji Muinni "To'y" pyesasi haqida yozgan izohini va bu maqola mazmunini anglasak, u milliy teatr zaruratini his qilganini va Behbudiyning sohaga

oid nazariy qarashlarini qo'llab quvvatlaganini tushunamiz.

Hoji Muin 1913-yilda e'lon qilingan "Padarkush"ga jadidlar g'oyasi qanday singdirilganini anglagan va "To'y" pyesasida ham shu g'oyani singdira olgan. Buni o'zi ta'kidlab asarni tahrir qilib tizimga keltirganini bayon qiladi. Keling, shu fikrni dalillashga o'taylik. Behbudiy "Padarkush" janrini "milliy fojia" deb atagan va savodsizlik, hunarsizlik, hurmatsizlik hamda maishatga berilishni illat sifatida asos qilib olgan. "Padarkush" bu la'natlardan xalos bo'lish uchun ilmga da'vat qilish g'oyasini ilgari surilganligini anglagan mualliflar "To'y" janrini belgilamaydi. Uni o'qish davomida boylar bolalarini o'qitishga sarmoya sarflamay, savodsizlik natijasida "maqtanchoqlik", "manmanlik" qilishi atrof-dagilardan esa naf ko'rish umidida "yaltoqlik" qilishi ham "milliy fojia" ekanini anglab yetamiz.

Mualliflar "To'y"da ishtirok etadigan personajlarning barcha yosh qatlamini qamrab oladi. Ular "milliy fojia"ni ta'kidlash uchun bo'z bolalarni maishatga berilganini "Juvon" personaji orqali izohlaydi. Boyni atrofidagi maslahatchilar o'z nafi yuzasidan yaltoqlansa, hunarsiz yoshlarni maishatga berilgani "Mayxo'rlar bazmi" ko'rinishida namoyish qilinadi. Ularga qarshi bo'lgan dunyo ko'rgan Hoji bobo – bizdan boshqalarda "To'y bazmi", "ko'pkari", "juvon o'yin", "mayxo'rlar majlisi" kabi isrofchilik yo'qligini ta'kidlashiga qaramay, boyning eskicha urf-odatlarini davom ettirishi ham "milliy fojia"dir. Demak, biz "To'y"dagi asar g'oyasini ochishga xizmat qiladigan mavzularni aniqlashga kirishamiz.

"To'y nomli sahna asarida ilk bor mualliflar parda ko'tarilganida tomoshabinlar guvoh bo'ladigan voqeani "Maslahat oshi" deb nomlaydi. Haqiqatdan ham har qanday to'y urf-odatlarga ko'ra "maslahat"dan boshlanadi. Agar ahil oila bo'lsa, avval ota-ona, so'ngra amakilar, amma, xolalar maslahatida reja aniq bo'lgach, mahalla oqsoqoliga xabar beriladi. Mualliflar parda ko'tarilganida Boyning mehmonxonasida "maslahat" uchun jamlanadiganlarga to'y oshi berish orqali, ularning fikrini bilib olinadi. Demak, biz uch savolga javob topish orqali mavzularni aniqlashga kirishamiz ular: nima bo'lyapti? – "maslahat oshi"; qayerda bo'lyapti? – boyning uyida; qachon bo'lyapti? – xufton namozidan

avval; sabab barcha o'z tirikchiligidan so'ng maslahatga keladi.

Behbudiy "Padarkush"da Domla va Ziyoli personajlari orqali jadidlar g'oyasini ochsa, "To'y"da Mirzo ismli bank xizmatkori orqali jadidlar g'oyasi ochiladi. Mirzo tomoshabinlar oldida, ko'rganlarini ular guvohligida muhokama qiladi. U xalqqa qarab – biz Turkiston musulmonlari, bu nodonlik balosidan qachon qutular ekanmiz? – deb so'raydi. Bu personaj omma oldida fojia oqibatini izohlab – "Bizlarni ilmsizlik, sharob xo'r qildi, juvonboz qildi, isrofkor qildi, oxir oqibat xonavayron qildi", deb faryod qiladi. Ko'rganlarini ommaga anglash uchun, barchamizga – "qalb ko'zi bersun", deb "milliy fojia"ni yakunlaydi. Muallif faqat "parda" iborasini qo'llaydi.

"To'y" nomli sahna asarida mualliflar qaysi mavzularni qamrab olganini aniqlasak, teatr ahli qanday urf-odatlarimiz borligini tomoshabinlarga ko'rsatsa, jadidlarning "oyna" qo'yish uslubi yanada aniq tus olardi. Tomoshabinlarga o'z holini sahnadagi "oyna" orqali ko'rsatish, ularni tuyg'ulariga ta'sir o'tkazish, ongida ijobiy o'zgarish yasash ma'rifatparvarlarning, jadid bobolarimizning oliy maqsadi edi.

Demak, "To'y"dagi qamrab olingan mavzular mualliflar qurib chiqqan voqealar rivojiga amal qilgan holda amalga oshiriladi. Unga kirishidan avval dramaturglarimiz o'z asari boshiga "Padarkush"da Ashxos – kerak odamlar"dan so'ng kerakli nimarsalar" kabi izohlar beradi. "To'y"da esa kerakli ashxos asbobi" kabi izoh bilan personajlar va jihozlar beriladi. Ularda barcha sahnalarda ishlatiladigan jihozlar, yeyiladigan ovqatlar, ichiladigan suyuqliklar, ular uchun ishlatiladigan idishlar ham tartib bilan izohlanadi. Bular ijrochilarning sahnadagi tabiiy harakatini ta'minlashga va ularni sodir bo'layotgan voqeaga erkin hamda ishonch bilan vazifani bajarishiga yordam beradi.

Bunday izohlar bugungi tomoshabin uchun hayotning aynan o'zi – naturalizm oqimiga berilish kabi tasavvur uyg'otishi mumkin. Lekin bu intilishni milliy teatrning ilk qadamidagi yutuq deb qarash lozim. Oradan ko'p o'tmay 1917-yildan siyosiy to'ntarilish sodir bo'lib, dunyoqarashlar o'zgaradi. Fitrat dramaturgiyasi paydo bo'ladi va mutaxassislar orzu qilgan darajaga ko'tariladi. Bu esa alohida tadqiqot mavzusi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 464 b.
2. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997. – 318 b.
3. Raxmatullayev D. Tarix va teatr. – Toshkent: G'afur G'ulomnomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 364 b.